

Ерих Кош

ПОСЛЕДЊИ АНДРИЋЕВИ ДАНИ

Седамнаестог децембра 1974. године, пре подне, негде око девет часова, звала ме је телефоном Вера Стојић, преводилац и дугогодишњи присни Андрићев сарадник. Јављала ми се из његовог стана и гласом прозуклим од многог дувана, а узбуђена оним што ће ми рећи, казала ми је, на махове, да је Андрић провео тешку, бесану и немирну ноћ и јутрос се не осећа добро. Обратила се теренској амбуланти и отуда је дошла лекарка, која га је прегледала и утврдила да му је порастао крвни притисак, прешавши 240. подељак, што би, имајући у виду његове године, могло да доведе до прскања крвних судова и излива крви. Дала му је и неки лек, колико за прву помоћ, али је саветовала да се позове лекар специјалиста, а, по потреби, предузму и мере да се Андрић пребаци у болницу. Први кога се Вера Стојић сетила да потражи био је доктор Слободан Костић, Андрићев земљак и пријатељ, шеф неурохируршке клинике и члан Српске академије наука, који се одмах одазвао и рекао да ће за који тренутак доћи. Зове сад и мене да јој се нађем при руци ако би Андрића требало пребацивати у болницу. Узео сам кола и за десетак минута био пред кућом у којој је становао у улици Пролетерских бригада, чији један део сад носи његово име.

Андрић се још налазио у својој соби и тако сам с Вером могао да измењам неколико речи и сазнам шта се догодило откако сам јуче, пре подне, био овде и са Андрићем излазио у варош.

Пошто се вратио кући ручао је, једва окусивши нешто од јела које му је спремила кућна помоћница. Прилегао је, одспавао доба послеподневне сијесте, а преостали део тмурног поподнева провео у соби, читајући и премећући неке хартије. Није више излазио — време није било погодно за шетњу. Можда је гледао вести на телевизији, а можда и није, штедећи болесне очи и не марећи, уосталом, јевтини водвиљски дух вечерњих телевизијских програма. Легао је, тако, прилично рано, па и за-

спиао вероватно, али се, узнемирен нечим, пробудио, упалио светлост и толико тумарао по стану да му је кораке чула кућна помоћница и подигла се да би видела шта се с њим дешава. Врата његове собе била су широм отворена, светлост је горела и у трпезарији, али Андрића није затекла ту, а ни у мањој, покрајној соби, у којој је, све до своје смрти, живела његова ташта. Нашла га је најзад на узаном, дворишном балкону, лица управљеног у мрак испред њега. Децембар је, а Андрић само у танкој пиџами, какав се подигао из постеље. Без наочара, бос и гологлав, ретке, танке, паперјасте косе. Обрнула му се, али се није одазвао. Осмелила се да га дохвати за рукав, повукла га, и он је послушно попустио. Рекао је: „То је страшно! Ужасно је!“ и оборене главе вратио се у своју собу. Девојка се повукла и затворила врата. Није се дознало на шта је мислио, каква га је то мора мучила, какво сновиђење или телесна мука притискала. Тек — ни она, а, рекло би се по светлости која се у његовој соби није гасила, ни он, нису те ноћи више спавали и изјутра, само што је свануло, забринута и узнемирена, звонила је на вратима Vere Стојић, тражећи савет и помоћ.

Доктор Слободан Костић обавио је телефонски разговор са Универзитетском клиником. Није му пошло за руком да се повеже са Војно-медицинском академијом, није могао да нађе ни др Папу, ни др Кичића нити да Андрићу обезбеди повољан смештај у другим болницама. Осећали смо се као у стану путника који што хитније треба да се пребаци на железничку станицу, како не би закаснио на воз, а он се још није спремио ни спаковао кофере.

Позван да нам се придружи, Андрић је изишао из своје собе, обувен али без капута, у кошуљи и пуловеру без рукава уместо прслука. Поздравио се, мало збуњен и пометен, али ипак при пуној свести, па и с оним њему својственим извињавајућим осмехом човека који не воли да другим људима смета, а незгодно му је што пријатеље собом и својим невољама доводи у неприлику.

Отишао је у купатило, узео прибор за умивање и бријање, па и капи за очи на које га је подсетила Вера Стојић. Стрпао је све то у стару, смећу, излизану торбу — ону с којом смо га годинама навикли да виђамо кад би излазио послом у Удружење књижевника или обилазио библиотеке и књижаре. Кад је већ требало да се крене, сетио се још нечега и вратио у собу. Изнео је танку књижицу *Саморазматрања* Марка Аурелија у цепном, француском издању, па и њу придружио осталим стварима. Била је то његова последња лектира, књига коју је више и преданије читао од иначе међу Андрићевим биографима преферираниог и много чешће помињаног Кјеркегора његове младости.

Лекари у ургентном одељењу, мало изненађени што га виде на ногама, повели су га у бокс, спремљен за њега, у нешто што

је највише личило на кабину у нашим лечилиштима у којима болесници после купања могу да се испруже и одморе на постељи. Овећа, по средини преломљена просторија, подељена је завесама у мања одељења у којима су смештени тешки болесници, махом погођени срчаним инфарктом.

Андрић је и иначе остављао утисак несналажљивог човека, који није од овога света и за кога би се наш отресити сељак или окретни, пословни грађанин, чудио како је до сад живео, претурио преко леђа два светска рата и достигао године које се у нас с правом сматрају дубоком старошћу. Ни сад није знао куда да се дене, ни шта да уради са собом, а ко зна шта се у томе тренутку већ дешавало с њима и какве су се све завесе спуштале пред његове очи. Погнуте главе грчевито је држао под мишком ону своју торбу, све док му је Вера Стојић није узела из руке. Лекари су га упутили постељи, позивајући га да се свуче и легне. Намакли су завесу, која га је оделила од наших погледа. Чули смо иза завесе његове кораке, нагаћали његове покрете по подрхтавању завесе, а будући да она није сезала до пода, на махове му видели и ципеле, све док их није смакао с ногу. Кад су најзад размакли завесу лежао је у кревету, опружен небљиво нам се осмехујући. Болничарка му је склањала одело, на сточић поред његове главе положени су сат, прибор за умивање и бријање, па и књига Марка Аурелија, за коју не знамо да ли је стигао да је узме у руке. Вера Стојић је из торбе додала још и капи за очи, упозорила на њих болничарку, па и Андрића, како не би заборавио да их користи. Требало је да се и ми склонимо и пустимо лекаре да обављају свој посао. Поздравили смо се са њиме и он нам је одговорио. Биле су то посљедње јасне речи које смо од њега чули. Изашли смо, затворила су се за нама врата. Није више био међу нама и није више био наш.

У току дана није било вести о њему. Оно што је Вера Стојић сутрадан чула и јавила ми није било ни мало пријатно.

Казали су јој, готово прекорно, да Андрића није ни требало доводити на то одељење, будући да његово стање тражи другу врсту неге и лечења од оних који овде могу да се пруже. Провео је, додали су, врло немирну ноћ и сметао осталим тешким болесницима. Одлучили су зато да га још истога јутра пребаце у Војно-медицинску академију, где су му већ обезбедили смештај у посебном апарману.

Мада нежне телесне грабе, слабих плућа, рођен у породици коју је сатрла туберколоза, Андрић је ипак, као „нежни принц”, како су га од милоште или из злобе називали неки од његових списатељских колега, дочекао године које су, за прилике у којима су у нас живели и умирали писци, биле изузетно високе. Последњи пут када је био на систематском прегледу казали су му да има добро срце и изгледа да дуго живи, али су открили висок притисак у очима, опасно очно обољење глауком; вра-

тивши се са тог виђења са лекарима, Андрић је рекао пријатељима да ће умрети слеп, попут његовог пријатеља и некадашњег заштитника, конте Ива Војновића. Мање је пио кафу, а престао да пуши, чак и да пућка лулу, принуђен да више води рачуна о очима.

Није волео јесен и зиму. Биоритам му је био тако подешен да је боље подносио топлија годишња доба и више пута је говорио да му се чини да ће, ако преживи зиму, успети да састави бар још годину дана. И заиста, те се јесени опет није осећао добро.

Наши сусрети, који су се неко време били проредили, учестили су после смрти његове жене, Милице Бабић. Једном, понекад и два пута недељно извозили смо се у Кошутњак, Топчидер или на Авалу и шетали склоњеним стазама а затим, кад бисмо се заморили, сели у кафану и попили кафу. Најчешће смо водили разговор о ономе што смо у последње време читали, а будући да је он тада са Вером Стојић радио на припремању књиге која ће понети наслов *Знакови поред пута*, често смо се бавили писцима који су писали афористичку прозу и размењивали ту врсту књига. Указао ми је на Леопардијев *Зибалдоне*, апартно дело које је изванредно ценио, а коме је понешто и дуговао, што је видљиво и у методу којим је уносио забелешке у своје свеске, по њиховим стилским и емотивним својствима, елегичној ноти, па и сентиментално обојеном лиризму, којим су прожете. Од афористичара и моралиста француске школе ценио је јетког и жустрог Шамфора, али и барокног опата Жубера, кога је често цитирао. Препоручио ми је Амијела (Анри Фредерика, Швајцарца, а не Денија, Француза), писца обимних дневника, објављених постхумно, памфлете, дневнике и преписку Леона Блоа, а једном приликом донео ми танку књижицу изрека чувеног Принца од Лиња, великог војсковође, дипломате и бунције. За узврат указао сам му на Лихтенберга, кога је до тада мало познавао, па сам узајмио две његове књиге, и пошто ми их је вратио, покушавао сам да по знаковима, које је остављао на маргинама, одгонетнем шта му је нарочито запело за око. А како је Ханзер, Андрићев издавач у Немачкој, у то време кренуо критичко издање Лихтенбергових дела, до сада најбоље у својој врсти, Андрић се, заинтересован за овог необичног човека, значајног научника и занимљивог писца, обратио издавачу и од њега добио прве две књиге од укупно пет колико је Ханзер издао. Тражио му је на читање Ничеа, уствари његовог *Тако је говорио Заратустра*, књигу коју је добро познавао, али није имао у својој приручној библиотеци. Узимао је Новалисове *Фрагменте*, песничке мисли и изреке, међу којима је обележио ову, карактеристичну и за Андрићева морална осећања: „Треба ло би да се поносимо нашим боловима — сваки бол је подсећање на наш високи ранг”. Па и Новалисово схватање структуре ро-

мана, блиско његовом: „Структура романа не мора да буде континуирана; она треба да представља грабевину разуђену на чланове. Сваки мањи део ваља да буде нешто оделито и сачињава посебну, ограничену целину”. Давао сам му, међу осталим, *Лектуру минута* Хермана Хесеа, у Зуркамповом цепном издању, у којој је сакупљен широк распон Хесеових размишљања о политици, рату, друштву и појединцу, знању и свести, уметности и уметницима, срећи, љубави и смрти. На последњој, празној страници књиге, па и са унутрашње стране корица, нашао сам Андрићевом руком исписана оловком 22 реда и један број. И док су редови накнадно прешврљани, па затим и гумом брисани, тако да их је немогућно прочитати, број 169 остао је видљив и могао се односити на мисао под тим редним бројем, али и на страницу књиге и одсек поред кога је лак знак оловком.

Прва Хесеова белешка гласила би у слободном преводу:

„Врлина је послушност. Питање је само коме смо послушни. Уствари, и ћудљивост је врста послушности. Али, док су све остале много хваљене и омиљене врлине послушност законима које су људи прописивали, ћудљивост једина не пита за законе. Онај ко је ћудљив слуша само упутства која потичу од његових уверења”.

Друга изледа ближе Андрићевом укусу:

„Свуда где писац жање похвале или покуде, тамо где бива исмејан, где га воле или га одбацују, говори се не толико о његовим мислима и сновима, колико о стотом њиховом делу — оном који успева да дејствује посредством узаног канала језика и не много ширих схватања читалаца”.

На шта су се односили Андрићевом руком писани, а затим упорно брисани редови, можемо само да нагађамо. Да ли можда на једну од мисли из одељка о смрти, које је лако означио оловком?

„Против смрти није ми потребно никакво оружје, јер смрти и нема. Постоји само страх од смрти. Од њега је могућно лечити се”.

Или: „Кораке које смо учинили и смрти којим смо умрли не треба окајавати”. Или: „Умире се, у ствари, проклето полако и по разделима: сваки зуб, мишић и кост посебно се опраштају као да смо с њима били у нарочито добрим односима.”

Толико, примера ради. А они који се подробније баве проучавањем Андрића и његовог дела добро би урадили да пођу траговима његове лектире и, у библиотеци која се чува у његовом бившем стану, а и међу књигама које је на разним странама посуђивао, утврде шта је, зашто, и по којим критеријумима обележавао и са каквим примедбама пропратио.

И тако, идући управо тим трагом, вредело би забележити да смо оних дана, кад нам лоше време не би дало да идемо у

шетње изван града, у Ташмајдански парк или на Калемегдан, посећивали и књижаре, па, међу осталима, и ону коју је у омладинском, студентском центру „Пане Ђукић” отворило загребачко издавачко предузеће „Младост”, и неко време добро је снабдевало страном књигом. Одабрали бисмо понеку, а Андрић је, посредством набавног одељења, дуго и упорно покушавао да купи двојезично, латинско-француско издање *Саморазматрања* Марка Аурелија, будући да је, учећи се одавно у тога цара и стојка самосавлађивању, свој примерак дотле израбљивао док се није распао. Није му пошло за руком да ту књигу добави у издању које је тражио и, с осмехом на лицу жалећи се на спорог и неумешност наше књижарске администрације, показао ми танку књижицу на старогрчком писму и језику коју су му најзад уместо поручене послали, а која му, будући да је већ заборавио оно што је код Тандарића учио у сарајевској гимназији, није више служила. Морао је да се задовољи цепним издањем „*Garnie Flammariion*“ са Епиктетовим приручником, које је нашао у некој београдској књижари.

Али док смо тако претурали по књижарским полицама „Младости”, Андрић се једном приликом, присетивши се нечега, изненада обратио младом продавцу — студенту или дипломцу светске књижевности — тужном момку дуге плаве косе и ретке, растресите брадице, који нас је, као да је малочас изашао из неке од књига Достајевског, ненаметљиво пратио на одстојању, спреман да нам прискочи и помогне. Збунивши и њега и мене, упитао је да ли би у догледно време могао да му набави књигу *Смрт Владимира Јанкелевича*, савременог прононсираног француског аутора пољско-јеврејског порекла, чији је приказ нашао у *Монду* или *Фигароу* које је пратио. Настала је кратка пауза. Плави момак, који је, како се показало, био начитан, па знао и за Јанкелевича, први се снашао. Прибележио је Андрићеву жељу и обећао да ће у каталозима потражити адресу издавача и књигу набавити за две или три недеље, а ја сам се, држећи се дискретно Андрићу уз бок, ипак осмелио да га упитам зашто баш ту књигу, не рецимо , у то време много хваљену и често помињану расправу *О старости* Симоне де Бовоар. Одговорио је љубазно да о томе већ довољно зна из сопственог искуства и од госпође де Бовоар мало шта може да научи, док би о овоме другоме, што му се све очигледније приближава, желео нешто да сазна, отприлике попут путника, туриста, кад пре одласка у стране земље прелиставају туристичке водиче, будући да им у њиховом незнању и најопштија и најповршнија обавештења могу бити од користи, све ако им већ ништа не може помоћи.

Те јесени и зиме више пута смо ишли да се распитујемо за Јанкелевичеву књигу. Увек би нас дочекао плави продавац, својом беспомоћношћу сасвим личећи на кнеза Мишкина. Извињавао се што књига није стигла, а мени се готово чинило да он,

знајући њен садржај, а наслућујући јој злосутни, симболични смисао, намерно одлаже решење. Показивао нам је неке хартије, тврдећи да су то поруџбине и пожурнице и најзад обећао да ће књигу набавити у Београду, од неких пријатеља, који су се недавно вратили из Француске. А кад сам се једном, дошавши сам, распитивао за Андрићеву поруџбину, рекао ми је сасвим озбиљно да му је најзад пошло за руком да је набави за себе и да је свој примерак дао Андрићу на услугу. Али, кад сам Андрића увиђено, околишено, упитао да ли је добио Јанкелевичеву књигу, није ми јасно одговорио — ни одречно а ни потврдно. Осмехнуо се само, готово као онај плави младић их Достојевског. Спремајући ове редове отишао сам пре неки дан у његов стан, сада преуређен у музеј, и у библиотеци нашао на своје изненађење и Јанкелевичеву књигу *О смрти*. Није била нова, корице већ мало умрљане и излизане, у њој никакве књижевске ознаке, нити Андрићевих забележака. Само, одмах у почетку, убачен празан лист хартије који је означавао докле је стигао са читањем.

Кад смо деветнаестог децембра, другог дана како је Андрић пребачен у болницу, Вера Стојић, и ја успоставили везу са његовим лекарима у Војно-медицинској академији, казано нам је да је после прве ноћи, у апартману, и код њих морао бити пренет на одељење интезивне његе у које не пуштају посетиоце, поготову не зими, кад се и иначе, лако преносе заразе дисајних органа. Ипак су, на наше тражење, а после консултовања са својим шефовима, дозволили да га посетимо и позвали нас да одмах дођемо.

Прошли смо кроз неколико капија, мимо низа вратара и стражара и најзад одшкринули застакљена врата тајанственог болничког одељења.

Сем Андрића лежао је ту, у овом тренутку, још само један болесник: подебљи, тамнопут човек гргураве, проседе косе и модрих, отеких усана. Андрић се налазио на посљедној постељи, у десном углу. Лежао је наузнак, склопљених очију, знатно измењен и сад заиста већ остављао утисак тешког болесника. Лево око било му је подливено крвљу, и, у ствари, представљало голему модрицу која се од обрве протезала све до јагодице. Млађи лекар, који нас је допратио, приметио је наш изненађени поглед и објаснио нам да је Андрић прошле ноћи, док се још сам налазио у апартману, тргнуо главом у сну тако нагло и незгодно да се ударио о ивицу гвозденог ноћног ормарића. У одељењу, у које су га сад пренели, биће под сталном присмотром болничарки и дежурног лекара, а да би се избегло да се нешто слично не понови, везали су га широким каишем, преко прса, утолику пре што су морали да га прикључе на апарате који региструју рад срца и прате најважније телесне функције.

Лекар га је пробудио. Отворио је очи. Тачније, оно једино, здраво. Није имао на себи пиџаму, бар не горњи део, а стекао сам утисак да је посве наг под танким белим чаршафом, у просторији која је, истина, загревана, али у којој сад, у месецу децембру, и нама који смо били у капутима, није било топло. Ма колико да сам се од тога бранио, неодољиво ме је подсећао на слику неког старог мајстора, али нисам могао да се сетим на коју. Не на Рембрантов познати „Час анатомије!” Андрић је био жив — показивали су то и електрични импулси који су, региструјући рад његовог срца, претрчавали преко малог екрана изнад његове главе — а ни ми нисмо личили на конзилијум лекара. Онако мршав, без наочара, бледожутог напаћеног лица, са страшним убојем на левом оку, личио ми је на мученика кога су малочас смакли са точка или ченгела, у ствари, највише за Христа кога су скинули са крста на коме је био разапет.

Погледао нас је, познао, и покушао да се осмехне. Вера Стојић му је наместила јастук и, говорећи му о скором оздрављењу, дохватила га за руку, а он је климну главом и сасвим тихо и једва чујно, и за Веру Стојић и за мене који сам стајао изнад њега, рекао отприлике: „Хвала!”

Десило се тада нешто неочекивано. Обрнуо се мени, подигао главу и почео да ми говори. Покретао је усне, отварао и затварао уста, хватајући ваздуха, и трудећи се да ми нешто саопшти, толико се напрезао да му је све лице поцрвенело од крви која му је навалила у главу. Али, то што је излазило из његових уста престављало је само један једини, продужени, неартикулисани звук и неразумљиво крклање. Робац човека коме су пресекли грло.

Умиривали смо га. Било му је крајње непријатно да га видимо тако беспомоћна, а плашили смо се да ће му наудити напор коме се излагао. Давали смо му рукама знак да се утиша. Климали главама, као да смо га схватили, па га чак и позивали да се смири. Није хтео да нас послуша. Он, који је у *Мосту на Жети* записао да је у ћутању сигурност, у животу увек био малорек, а није волео да јавно испољава своја осећања, сад је, у том готово последњем, тако рећи предсмртном тренутку, имао силну, неодољиву потребу да нам нешто каже. Можда нешто о чему је ћутао целога живота, нешто необично важно, што је требало да представља његову коначну, најзначајнију поруку, а чувао управо за тај опроштајни час, кад се више ни према чему нема обзира, кад нема разлога да се ишта таји, ни времена и разлога за компромисе и друштвене обзире, кад остаје само да се каже пуна и гола истина, без икаквог улепшавања.

Било је, међутим, касно. Показало се да му је одузета цела једна страна лица и тела. Језик га више није служио и из његовог грла ништа разговетно више није могло да изиђе.

Борио се. Упорно и очајно за тешког болесника какав је био. Да ли се најзад заморио од тог силног напора и сасвим га издала снага? Да ли је можда помислио да му је пошло за руком да нам саопшти то што нам је хтео да каже, или је схватио да је то што настоји да изговори неразумљиво нашем уву и не може више да допре до наше свести? Заћутао је и клонуо главом у јастук, затворивши очи.

Па и то што је искрљао било је последње што се од њега чуло. Занемео је и лекари који су га лечили — или бар неки од њих — утврдили су да им је на њихове позиве и питања којим су му се обраћали, да би утврдили стање његове свести, одговарао још само лаким стиском руке коју су му држали. Нешто је о томе било поменуто и у једном од здравствених билтена који су издати и неко време уливали наду у могућно побољшање његовог стања; академик професор др Јован Ристић је, међутим, крајње скептичан, тврдећи, да се, имајући у виду Андрићеве године и промене које је поремећај крвотока изазвао у његовом можданом ткиву, не може очекивати никакво трајније побољшање, нити враћање свести.

По Београду, који је, уза све своје милионско становништво ипак само једна мала кухиња, свашта се и којешта говорило о Андрићевом стању и току његове болести. И, тешко ми је то рећи, а немогућно прећутати, том су се приликом, и поред свег поштовања које је уживао, па и симпатија с којом су га људи дочекивали, испољиле и неке сасвим људске или сасвим нељудске злурадости међу светом који је те приче слушао и препричавао.

Говорило се, тако да је те прве ноћи на Б клиници Андрић запао у тешко делирично стање, у коме више није могао да контролише своје поступке и, подижући се из постеље и тумарајући одељењем, толико узнемиравао остале тешке болеснике да су лекари били принуђени да му сутрадан потраже адекватнији смештај. Иначе пристојни, образовани људи, од извесног значаја и у нашем културном и научном животу, нису ми се обраћали са забринутим питањем: „Како је Андрићу“, већ за злурадим, пиљаричким: „Јесте ли чули шта је са Андрићем? Знате ли шта се све са њиме дешавало у болници?“ Чула су се и крајње неукусна тврђења, која је у оваквом извештају, више документарном но личном, неупутно понављати, иако смо уверени да никаква физичка или психичка старачка деградација не би смела да наруши нашу представу о човеку и писцу коју смо стекли из његовог дела.

Можда су баш те приче навеле лекаре да издају коминике о стању његовог здравља у коме се стварним, до суровости језгровитим језиком лекарске праксе каже да је код Андрића дошло „до поремећаја циркулације крви у мозгу“, односно како су то нама објаснили, до емболије која је довела до зачепљења

крвног суда и поремећаја у исхрани možданог ткива. Алармиран овим саопштењем, а, највероватније, и оним што је чуо изравно од лекара, позвао ме је телефоном пре подне Родољуб Чолаковић, који је, још од првих послератних дана, успоставио са Андрићем присне, пријатељске односе, и у чијој је кући Андрић био чест гост. Тражио је да дођем у кабинет Петра Стамболића, а кад сам тамо стигао, сем домаћина који је састанак сазвао не толико по својој тадашњој функцији у Федерацији колико из поштовања које је имао према Андрићу и његовом делу, затекао сам још Киру Глигорова, у то време председника Савезне скупштине, затим Стамболићевог секретара и представника протокола. Андрић је низ година био члан Савезне скупштине и Савета Федерације, председник Савеза књижевника и угледна личност нашег јавног живота, па су и ти разлози налагали да се држава и одговарајући политички чиниоци побрину за његову сахрану, будући да се, по мишљењу лекара, налазио *in extremis* и његова смрт такорећи непосредно предстојала. А пошто Андрић није имао ближе родбине ни законских наследника, било је неопходно предузети и потребне мере како би се обезбедиле ствари у стану, пре свега рукописи и преписка, будући да су се на вест о тежини његове болести већ почели да врзмају око куће сакупљачи аутографа и људи који су претендовали на део његове оставштине. Одбору за сахрану олакшао је посао сам Андрић, који се још за живота своје жене Милице Бабић учланио са њоме у друштво „Огањ” и одредио да после смрти буде спаљен, а пркосећи лекарским предвиђањима и протоколарним одлукама, више чврстом вољом но крхким телом, поживео у болесничкој постељи још готово пута три месеца.

Пошто је одржан састанак у Извршном већу, Чолаковић и Стамболић повели су ме у Војно-медицинску академију да бисмо посетили Андрића. Стигли смо до врата одељења управо у тренутку кад је отуда излазио др Јован Ристић, позван ради консултације. Поздравио се са нама, препречивши нам улаз. Рекао је да је Андрићево стање такво да га не би требало узнемиравати, а онда, свестан да Андрић није при свести и да нас не би приметио, казао прави разлог: „Боље да га задржите у сећању онаквог каквог сте га раније виђали!” Морали смо да послушамо, окренули се и отишли.

Ипак, сам, на своју руку, никог не обавештавајући и не тражећи одобрење, још у два-три маха ишао да га видим. Пролазио сам поред стражара, који су ме већ познавали, долазио до врата ургентног одељења, тихо их отварао и улазио на прсти-ма у сиву, непријатну просторију, која је деловала бетонски хладно и одбојна. Потпуна је тишина. Ни јаука, ни уздаха. Не допире овамо бука са горњих спратова, не чују се ни кораци у ходнику, ни звецкање болничког посуђа; само тихо куцкање монитора који региструју ударе срца тешких болесника.

Полако се, корак по корак, приближавам Андрићевој постели стрепећи да ли ћу га још на њој затећи или ћу је наћи празну и поравнату као оне поред којих пролазим. Очи ми се привикавају на полумрак и по осветљеном екрану монитора, на коме се таласа линија удара његовог срца, видим да је још овде и да му срце још ради. Затим примећујем гумена црева којима је везан за живот и најзад Андрићеву главу која почива на јастуку и једина вири изнад белог чаршава којим су му покривени рамена и руке.

Претворили су га у неку врсту цевчице кроз коју пропуштају животодавне сокове, којим га хране и одржавају му рад срца, а другима црпу из њега штетне, отпадне материје. Тако тавори дане и ноћи. Прогнозе су све песимистичније, а могућност оздрављења и ремисије, у годинама у којим је, потпуно безизгледна. И међу Андрићевим пријатељима све чешће се чују питања чему то мучење и зашто вештачки продужавати ову агонију која не може имати повољног исхода. Чују се чак и протести што Андрића понижавају, па и предлози лекарима да заврну славину, пресеку дотур лекова и хране, ослободе га везе и пуге да на миру умре, као човек. Примедбе су већ толико гласне да се шеф одељења нашао принуђен да упита: „Ако сте таквог мишљења, зашто сте га довели овамо, нама у болницу?“

Питам се, у ствари, шта ми знамо о смрти? Ни медицине, а ни законодавству, није јасан тренутак кад она наступа. Чак је и приликом доношења прописа о пресађивању органа било о томе недоумице, и најзад је, као одлучујући критериј, узет тренутак престајања рада мозга и равна линија можданих импулса на монитору. Тврдило се да је Андрић клинички већ одавно мртав, а мозак му увелико захваћен декомпозицијом. Али, да ли је он заиста сасвим мртав и да ли у њему ипак можда још живе неки дамари и понека од милијарди ћелија које су га сачињавале, то је тек требало знати?

Мислио сам о томе посматрајући га из прикрајка. Јер, иако је лежао опружен и толико непомичан да се није примећивало да му се подижу и спуштају груди, лице му није било безживотно, нити без икаквог израза. Мирно, истина, и непокретно на површини, али чинило ми се да из њега нешто зрачи и да за више од тридесет година како сам га познавао и заинтересовано настојао да проникнем његова расположења и мисли, никад нисам имао прилике да на њему видим потпунији и дубљи израз истинске среће и задовољства. Као из опала, камена који из свога средишта зрачи светлошћу коју је некад давно, пре више хиљада година упио, тако су из његове сад већ крхке, болешћу исцрпене унутрашњости зрачили неки победнички мир, спокојство и блаженство. Нисам могао да се одбраћем од грешне мисли да би и њему било најдраже да га из тога мира, до којег је дошао после великих животних искушења, нико више не буди

и у живот не враћа. Јер, први пут је истински био слободан и потпуно независан. Ни од кога више није стрепоо, никога није морао да трпи, никоме да одговара на питања, ничије примедбе да слуша, ни о чему да се изјашњава. Није више био принуђен да мисли о јелу и пићу, ни да води рачуна о новцу и друштвеним конвенцијама. Нису га се тицали погледи и мишљења других, па ни људске слобости и мане, зависти, мржње и лажи. Ни собом није више себе ограничавао, ослобођен и сопствених страсти и слабости, сумњи и надања, достигавши најзад онај степен самоконтроле и самоодрицања о коме је писао велики Марко Аурелије у књизи коју је Андрић толико ценио, а у основи је и источњачких учења о нирвани као највишем степену савршенства. Ничим није кретао. Ни трепавицама, ни обрвама, ни очима испод спуштених капака, и једино су успорени таласи на екрану десно од његове главе показивали да у њему срце још бије. Тако све док се 13. марта 1975. у 01.15 сати и та кривуља на монитору изнад његове главе није изравнала и смирила се у једној линији која је делила екран на два дела, као дан од ноћи и живот од смрти.